

УДК 37.017.92/93 (477)

Єршова Л.

*докторант Житомирського державного університету імені І. Я. Франка,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та
педагогічної майстерності Житомирського державного університету
імені І. Я. Франка*

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВИХОВНОГО ІДЕАЛУ УКРАЇНСЬКОЇ КНЯЗІВСЬКО-ПАНСЬКОЇ ЕЛІТИ

Дослідження пропонує результати аналізу змін у змісті, дієвості і впливовості виховного ідеалу української еліти від Київської Русі до бездержавного статусу в межах правового поля Російської імперії. Здійснено аналіз основних функцій виховного ідеалу української князівської групи (національне й політичне лідерство, забезпечення цілісності суспільства, захисту, згуртування й міжнародного визнання українського народу) та панства (збереження й відтворення в нових поколіннях національних звичаїв і традицій, підтримання авторитету влади). Розглянуто основні причини й наслідки трансформації виховного ідеалу у свідомості українського панства та житті українського суспільства. Окремо акцентовано увагу на проблемах легітимізації української еліти в межах литовського, польського та російського законодавчого поля. Охарактеризовано наслідки зміни ідеологічних ціннісних орієнтирів української шляхти: поява ознак деградації уявлень про княжу честь, зниження відповідальності за долю свого народу й православної віри та готовності захищати їх інтереси, делегітимізації традиційної української еліти та її відриву від інтересів власного народу. Показано особливості виявлення реальних лідерів, що з'являлися в найтяжчі часи життя українського суспільства навзамін відірваної від народу формальної еліти.

Ключові слова: *виховний ідеал, українська еліта, князі, панство, шляхта.*

Ершова Л.

– докторант Житомирского государственного университета имени И. Я. Франко, кандидат педагогических наук, доцент кафедры социальной педагогики и педагогического мастерства Житомирского государственного университета имени И. Я. Франко

ТРАНСФОРМАЦИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ИДЕАЛА УКРАИНСКОЙ КНЯЖЕСКО-ПАНСКОЙ ЭЛИТЫ

Исследование предлагает результаты анализа изменений в содержании, действенности и влиятельности воспитательного идеала украинской элиты от Киевской Руси до безгосударственного статуса в рамках правового поля Российской империи. Акцентируется внимание на проблемах легитимизации украинской элиты в пределах литовского, польского и российского законодательного поля. Охарактеризованы причины и последствия изменения идеологических ценностных ориентиров украинской шляхты, делегитимизации традиционной украинской элиты и ее отрыва от интересов собственного народа. Показаны особенности выявления реальных лидеров, которые появлялись в самые тяжелые времена жизни украинского общества вместо отдаляющейся от народа формальной элиты.

Ключевые слова: воспитательный идеал, украинская элита, князья, панство, шляхта.

L. Yershova

– doctoral student of Zhytomyr Ivan Franko State University, Ph.D., assistant professor of the chair of social pedagogy and pedagogical skill of Zhytomyr Ivan Franko State University

TRANSFORMATION OF EDUCATIONAL IDEAL OF UKRAINIAN PRINCELY ELITE

The research offers the results of the analysis of changes in the content, effectiveness and influence of the educational ideal of the Ukrainian elite from

Kievan Rus to the stateless status within the legal field of the Russian Empire. Attention is focused on the problems of legitimacy of Ukrainian elite within the Lithuanian, Polish and Russian legislative field. The reasons and consequences of changes in the ideological value guidelines of Ukrainian gentry, the delegitimization of traditional Ukrainian elite and its separation from the interests of their own people were characterized. The features of identifying the real leaders who have appeared in the most difficult times of life of Ukrainian society instead of the formal elite which was moving away from the people were characterized.

Keywords: *educational ideal, Ukrainian elite, princes, panstvo, gentry.*

Постановка проблеми. Аналіз стану сучасного українського суспільства засвідчує наявність кризи його виховного ідеалу, наслідком чого є ідеологічна дезорієнтація різних верств суспільства, дегероїзація традиційного канону референтних постатей, зростання недовіри народу до інституту влади, зниження дієвості економічної та впливовості інтелектуальної еліти країни. З огляду на це, виникає потреба в історико-педагогічному дослідженні причин і наслідків трансформації виховного ідеалу української еліти.

Аналіз останніх досліджень. Вітчизняна історико-педагогічна наука останнім часом все більше уваги акцентує на безпосередньому дослідженні окремих різновидів виховного ідеалу, що формувалися на різних етапах розвитку суспільства: ідеалу освіти доби Античності (Ю. Левченко), виховного ідеалу у педагогічній спадщині К. Ушинського (Н. Калита, Н. Михайлиця), виховного ідеалу у трактуванні Г. Ващенка (Г. Бугайцева, Н. Дічек, В. Довбня, Р. Іванський, В. Яковенко), виховного ідеалу української молоді в педагогічній думці Прикарпаття у другій половині XIX – на початку XX ст. (А. Коцопей), формування виховного ідеалу засобами масової інформації в Польщі у другій половині XX – на початку XXI ст. (Н. Чернишова), духовного ідеалу у старшокласників сучасного

ліцею (О. Лучанінова), естетичного ідеалу у сучасних студентів (А. Геоцентов) та ін.

Формулювання цілей статті. Дослідження трансформації виховного ідеалу української князівсько-панської еліти передбачає здійснення аналізу змін у змісті, дієвості і впливовості виховного ідеалу української еліти від Київської Русі до бездержавного статусу в межах правового поля Російської імперії та виявлення причин і наслідків цих змін у свідомості й житті українського суспільства XIX – XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найбільших інтерпретацій і трансформацій зазнали погляди сучасних українців на історію формування виховного ідеалу своєї еліти. За часів Київській Русі роль національної еліти, окрім князів, відігравало також панство – аристократична верхівка, яку утворювали бояри-отчинники (поземельні васали князя), бояри-сановники (вищі чини при княжому дворі), а також дружинники, отроки, дітські (слуги князя з виконання військових, судових та адміністративних функцій). Князі забезпечували реалізацію найважливішої функції – захисту, згуртування й міжнародного визнання українського народу. Відповідно, ставлення до них, акумульоване в ідеальних образах («мудрий», «віщий», «святий»), відрефлектованих у давніх літописах, посланнях, думах, піснях, говорить про беззаперечну повагу українського народу до свого нобілітету.

За литовсько-руських часів поняття «боярин» поширилося не лише на представників наближеної до князя верхівки, але й стало використовуватися для називання усіх відданих своєму князю й народові відважних воїнів. Н. Яковенко вказує на «неясність механізму поширення рицарського ідеалу з княжого середовища на боярсько-шляхетське, а відтак і на козацьке» [15, с. 85]. Проте відомо, що в очах українців того часу бояри постають «видними та мужніми» воїнами, що не цураються родинних зв'язків із нижчими і навіть селянськими верствами населення.

Можливо, саме тому, що еліта поставала як «своя» й «рідна», народ її любив і їй довіряв. У другій половині XV ст. принципово зменшилася різниця між князями й панами, а для позначення родовитого боярства було утворено новий термін – «бояри-шляхта», який відтоді мав засвідчувати «уроженість» боярина, означати «шляхетність» його походження [15, с. 32, 35]. Привілей 1492 р. остаточно закріпив родовитість як підставу «вищості» над простолюдинами, обіцяючи «не підносити простих людей над благородними» [2, с. 333]. Вже в кінці XVI ст. українська еліта була представлена як єдиний «народ-шляхта» – вища соціальна верства з чітко структурованою внутрішньою ієрархією (князі, пани і рядові бояри). Надалі постійна боротьба української шляхти за власні земельні й майнові права та привілеї закріпила становість як принцип соціальної нерівності, що умовно можна вважати закладанням підвалин для початку відмежування інтересів української еліти від інтересів решти свого народу.

У польсько-український період повага до українського князівського стану ще зберігалася не лише серед українців, але й польської верхівки, яка окремих представників української князівської групи вважала навіть гідними польського престолу. У XVI ст. такими називали Я. Збаразького, котрий уславився організаційними здібностями й військовими перемогами, і К. Острозького, якого поляки, попри «русинське» походження, шанували «як чоловіка розумного й достойного». Водночас польсько-українська конкуренція еліт зумовила те, що польська шляхта, незвична до винятковості інституту князівства, стала розхитувати сформований за часів Київської Русі ідеал князя-заступника, охоронця, статечної і мудрої людини. Відомо, наприклад, про факти висміювання «холопських» звичок і способу життя українських князів, або про поширення у XVII ст. їдкового жарту щодо походження самого слова «князь» від «кувікання свині, якій защемило ногу тином» [15, с. 78].

Проте сучасні вчені вважають, що в першій половині XVII ст. ця польсько-шляхетська хвиля опору «не знайшла відлуння на українських теренах і не похитнула усталеного віками князівського авторитету» [15, с. 78, 79]. У цей час українська шляхта ще виступала як живий соціальний організм, ідеологічно забезпечуючи можливість українського національного ренесансу. Ідеалом української князівської групи залишалося національне й політичне лідерство, що гарантувало цілісність свого народу, а панства – збереження й відтворення в нових поколіннях національних звичаїв і традицій. У шляхетському середовищі цього періоду, за висловом Н. Старченко, «культивувалося уявлення про ідеального члена спільноти як такого, що завжди діє відкрито й не приховує намірів, орієнтується без зайвих рефлексій на право, звичай і колективний досвід, а не на особисті бажання» [10, с. 25].

Існує також кілька важливих понять, які поглиблюють розуміння виховного ідеалу XVI – XVII ст., а саме: «поштивість» і «безпорочність», що слугували основою розуміння честі й гідності, виокремлюючи чоловіка «доброго», «віри гідного», «чесного», «надійного», «спокійного» і «статечного». Лише той шляхтич міг називатися «чоловіком поштивим», чия поведінка відповідала лицарському кодексу честі, а основними чеснотами якого були відвага, вірність, достойні методи боротьби з супротивником [15, с. 128]. «Безпорочною» могла вважатися лише особа, «чиї права не були зганьблені впродовж чотирьох поколінь предків, тобто з боку обох дідів і обох бабів і батька та матері» [8, с. 37]. Очевидно, що такий критерій людського ідеалу міг бути підтверджений лише у чітко окресленому мікросередовищі «значних», тобто добре знаних, знайомих осіб. Саме таке середньовічне визначення «безпорочності» пояснювало недовіру людей того часу до «чужих», які апріорі не могли відповідати визначеному у певному середовищі ідеалу через брак інформації не лише про нього самого, але й про його рід. Таким чином, «безпорочність» варто

розглядати як важливий критерій родинної честі, що стала згодом основним мірилом суспільної вищості шляхетського стану. Заслугує на увагу ще один аспект ідеального шляхтича – його ідентифікація як «чоловіка доброго, віри гідного». Сучасні історики появу цього поняття пов'язують не з християнським еталоном «доброго», а з судовими ритуалами XIV – XVI ст., де термін «чоловік добрий» з'являється як альтернатива функціонуючому в тогочасній судовій практиці терміну «свідок». Те, що в цей період у суспільстві виникла потреба офіційному свідку протиставити «чоловіка доброго», що мав свідчити від імені суспільства, забезпечуючи, за висловом В. Поліщука, свого роду «громадський контроль» над представниками влади [5, с. 123-163], можна розглядати як ознаку зниження впливовості офіційного ідеалу представників чи прихильників владної еліти.

Надалі відсутність державності, жорстка політична й релігійна конкуренція ще більше підломили соціальне здоров'я української еліти. Обмежена у владі українська верхівка втрачала привілейоване становище у державі і в суспільстві, що, безперечно позначилося на змісті й дієвості її виховного ідеалу: з'явилися ознаки деградації уявлень про княжу честь, знизилася відповідальність за долю свого народу й віри, ослабла готовність захищати їх інтереси, що 1610 р. трагічно змалював у своєму «Треносі» М. Смотрицький [9, с. 62–64]. Відтак, серед найголовніших трансформацій виховного шляхетського ідеалу цього періоду слід назвати появу змін в усвідомленні двох найважливіших чеснот: честі й похідної від неї – доброї слави, яка визначала рівень довіри народу до своїх лідерів і слугувала запорукою їх легітимності.

Аналізуючи ці зміни не можна не враховувати соціологічний і психологічний аспекти проблеми формування виховного ідеалу. Перш за все маємо спиратися на специфіку складноструктурованого шляхетського стану, змушеного в XVI ст. вести серйозну внутрішню боротьбу за статус.

Якщо за часів Київської русі честь сприймалася як набута в результаті праведного діяльного життя людська властивість, яка дозволяла присвоювати її носіям відповідні почесні епітети «святий», «мудрий», «мужній», то в XVI – XVII ст. ця чеснота перетворюється на успадковану «громадську власність», тобто престиж особи в очах свого стану, що визначав її місце в соціумі. «Благородне» походження розглядалося як таке, що автоматично наділяло шляхтича «квотою» на честь, яка зобов'язувала його до унормованого соціальним станом способу поведінки [10, с. 26]. Таким чином, успадкована родинна честь, надаючи своєму носію привілей «вищості», водночас обмежувала його поведінку певними гальмівними нормами і, виступаючи умовою підвищення статусу, створювала в соціумі відповідне напруження, що виявлялося в загостренні конкуренції всередині стану і збільшенні психологічної залежності від громадської думки. Це часто призводило до надміру загостреного очікування зазіхань на родинну честь, що уявлялася шляхтичу дорожчою від життя. Польський громадський діяч XVI ст. А. Фрич-Моджевський з цього приводу писав: «Є багато людей такого ґатунку, що тяжко ображаються з найменшої причини: з одного слівця, яким уважають себе тяжко зачепленими (хоч той, що його вимовив, мав на увазі цілком інше), з того, що хтось свиснув, захропів, заскреготав зубами, гриз нігті, відкрив рота, скривився, зморщився, пильно поглянув, примружився чи недбало шапку зняв, чи не так відгукнувся, а чи руку подав, словом – із кожного руху чи жесту, якими, як уважають, над ними погорду чинять» [10, с. 27]. Поступово «вищість» вродженого статусу трансформувалася у зверхність і пихатість, які на століття стали візитівками багатьох представників панської верстви. Саме такі риси відзначав Л. Совінський у свої спогадах про гімназійні роки в Житомирі, де він добродушного гімназиста-литвина А. Піотровського, котрий усіх друзів називав «братками», протиставляв

«пихатим волинякам, які титулювали себе «панами», хоча в них із черевиків пальці виглядали, і їм було не більше десяти років» [16, с. 218].

Таким чином, честь (поштивість) перестала бути винятково духовною категорією й перетворилася на свого роду «капітал», що став еквівалентом цілком матеріального світу. Крім того, дещо розмилися смислові кордони опозиційних особистісних властивостей «вірність – зрада», «відвага – боягузтво», «чесність – віроломство» та інші. Наслідком цього стали кардинальні зміни у соціальній свідомості народних мас щодо понять «справделивість», «моральність», «добро» і «зло» [11, с. 13]. Ідеал благочестя, втілений в образі Добра й розумінні Страху Божого, набував абстрактного імперативного статусу, що не завжди спонукав «благородну» особу «поштиво» вчиняти зі своїм ближнім [14, с. 108].

У другій половині XVII – XVIII ст. ця тенденція лише посилилась, оскільки українська еліта у пошуках особистих станових привілеїв не лише не змогла відстояти права простого люду, але й сама не встояла перед можливістю скористатися слабкістю нижчих станів. Зокрема, існують свідчення про те, що Б. Хмельницький «боронив інтереси тільки козацтва, а селян залишав під владою панів» [1, с. 126–127], що І. Мазепа унормував залежність селян від своїх панів, при яких жити стало «гірше, ніж було за ляхів» [12, с. 284], військова старшина на початку XVIII ст. розпочала справжню боротьбу з «переходами селян» [3, с. 115], а останній український гетьман К. Розумовський спеціальним універсалом (1760) практично унеможливив свободу селянських пересувань, що в 1783 р. завершилось офіційним їх закріпаченням [6, с. 176]. З огляду на це, абсолютно очевидним є процес делегітимізації офіційної еліти, про що й писала Н. Полонська-Василенко: «Вождем козацтва був Богдан Хмельницький, вождем селянства став Максим Кривоніс» [7, с. 174].

Саме в такому «роздвоєному» стані українська еліта увійшла в освітньо-виховний простір Російської імперії. Знаковим є те, що на

початку XVIII ст. українська шляхта по суті викривила староукраїнське тлумачення особистої честі, замінивши його благородністю походження. Натомість, Петро I у 1717 р. благословив друк першого збірника етичних норм російського суспільства, який роз'яснював юнацтву, що «не славне його прізвище, і не високий рід приводить його до шляхетства, а добродієсні і похвальні його вчинки» [13, с. 11]. Однак трансформація важливих складових виховного ідеалу української еліти, разом із проблемами її легітимізації в умовах бездержавності, зумовили значний відрив лідерів від решти народу і зниження впливовості шляхетського ідеалу. Якщо позбавлені державної самостійності польські лідери до першої половини XIX ст. цілком офіційно забезпечували життєдіяльність своїх виховних ідеалів, а після низки невдалих повстань продовжували це робити нелегально, то найбільш заможна і впливова українська еліта, прагнучи зберегти за собою статус «найпершого стану», кинулася на пошуки струмків, що вливалися в глибини російського дворянства, дозволила приспати себе ідеями конфесійної єдності, розчинилась у потужних асимілятивних течіях російської освітньої політики, залишивши свій народ самостійно вибирати між старими українськими ідеалами, які ще тримала фольклорна пам'ять, і новими великоруськими, які активно нав'язували нові господарі життя.

Трансформаційні зміни у свідомості українського панства, котре зорієнтувало свої інтереси не на прогресивні європейські суспільні традиції, а на принципово відстаючі від них царсько-російські, не знизили авторитет української панської еліти, а знищили його. З цього приводу П. Куліш у листі до І. Славніцького (1855 р.) писав: «У польському товаристві Ви хоч чомусь навчитесь, а в малоросійському пере забудете й те, про що дізналися з книжок. На добродушність малоросійських панів не покладайте багато сподівань. Вони таке ж бидло, як і поляки, тільки значно більш неосвічені» [4, с. 234]. Однак так само критично аналізував П. Куліш

і «ідеал розумного поляка». Наприклад, ним охарактеризовано образ польського графа К. Свидзинського, який «жив для однієї лише науки, яку [...] вважав опорою польської національності», протягом усього свого життя виявляв непересічну любов «до всього малоросійського», збирав артефакти української старовини, підтримував українських літераторів і культурних діячів, однак не був позбавлений «своїх національних недоліків». Такими, на переконання П. Куліша, були його пропольський егоцентризм, який ставив Польщу в центр «не лише слов'янського, але й усього світу» і який змушував його «несамовито обурюватися зухвалістю козаків Хмельницького, які вимагали зрівняння своїх прав із польською шляхтою» [4, с. 311]. З іншого боку, П. Куліш і в російському суспільстві виокремлював ідеали, варті наслідування. Так, «щирими громадянами землі своєї» він називав Сергія та Костянтина Аксакових, наголошуючи що в них варто «вчитися патріотизму, тобто любові до російського почуття і російської думки» [4, с. 352]. Однак цілком можливо, що саме віддалення формальної української еліти від інтересів свого народу дозволило йому виростити нових легітимних лідерів, честь яких зумовлювалася не стільки благородністю крові, скільки шляхетністю душі. Так з'явилися П. Куліш і Т. Шевченко, Косачі й Драгоманови, Грушевські й Січинські та десятки інших паростків українського етносу, яких талант і щира відданість національним ідеалам підняли над попелищем елітного лісу, доводячи, що і в житті суспільства є багато спільного із законами природи.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Виховний ідеал українського нобілітету з часів Київської Русі до початку ХХ ст. зазнав істотних змін, детермінованих важливими суспільно-політичними та історичними обставинами, серед яких найбільший трансформаційний вплив мали втрата державності й необхідність доведення українською елітою легітимності своїх претензій на приналежність до вищого стану чергової держави-власниці. Результатом цієї трансформації стали: відрив

станових лідерів від інтересів свого народу, заміна аксіологічних цінностей та орієнтирів у змісті шляхетсько-панського ідеалу, зниження його дієвості і впливовості в українському суспільстві. Водночас делегітимізація офіційної української еліти неодноразово ставала причиною появи нових лідерів, які не боялися брати на себе функцію захисту цілісності й прогресивного розвитку нації в умовах відсутності державності й особистісної свободи. Діяльність багатьох представників нової української еліти з відродження й активації українського виховного ідеалу відрефлектовано у їхніх спогадах, листах, літературних творах, на сторінках судових справ та інших джерел, аналіз яких має стати предметом подальших наукових досліджень.

Література:

1. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : у 2 т. / Д. І. Дорошенко. – Варшава, 1932–. –Т. 2 : Від половини XVII ст – 1933. – 366 с.
2. Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М. : Моск. худож. печатня, 1915. – 401 с.
3. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин // Записки наук. тов.-ва ім. Т. Шевченка – Т. 170. – Нью-Йорк; Париж; Торонто : Вид-во Організації Оборони Чотирьох Свобод України – Ліги Визволення України, 1960. – 410 с.
4. Пантелеймон Куліш. Листи. – К. : Критика, 2005–. –Т. 2 : 1850–1856 / Упор., комент. О. Федорук. – 2009. – 672 с.
5. Поліщук В. В. Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. / В. В. Поліщук // Молода нація. Альманах. – К. : Смолоскип, 2000. – № 1. – С. 123-163.
6. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734 – 1775) : у 2 т. – Мюнхен, 1960–. – Т. 2. – 187 с.

7. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : «Либідь», 1992– .–Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. – 1992. – 608 с.
8. Саксонское зеркало: Памятник, комментарии, исследования / Отв. ред. В. М. Корецкий; авт. ст. Л. И. Дембо, Г. А. Аксененок, В. А. Кикоть; Институт государства и права АН СССР. – М. : Наука, 1985. – 272 с.
9. Смотрицький М. Із книги «Тренос». Уривки / М. Смотрицький // Бібліотечка «Дивослова». – 2006. – № 10. – С. 62-64.
10. Старченко Н. Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.) / Н. Старченко // Український історичний журнал. – 2012. – № 6 (507). – 25–39.
11. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття. – Львів : Львівський ін.-т внутрішніх справ при НА Внутрішніх справ України, 2003. – С. 156 с. – Бібліограф. С.151–153. – С. 13.
12. Холмський І. Історія України. – Мюнхен : Товариство ім. Шевченка, 1949. – 360 с.
13. Юности честное зеркало или Показание к житейскому обхождению. Собранные от разных авторов. – СПб., 1717. – 29 с.; 88 с. Репринтн. изд. – М. : Планета, 1990. – С. 11.
14. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2002. – 416 с.
15. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К. : Критика, 2008. – 472 с.
16. Sowiński L. Wspomnienia szkolne i uniwersyteckie / Leonard Sowiński; zebr. i oprac. Roman Taborski. – Warszawa: Czytelnik, 1961. – 294 s.

Відомості про автора

Людмила Михайлівна Єршова, кандидат педагогічних наук, доцент,
докторант Житомирського державного університету імені Івана Франка

10031, м. Житомир, вул. Народицька, 21, кв. 67, тел. (097)465-81-23

E-mail: woer@mail.ru